

Ясинок М. М.,
*доктор юридичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України,
професор кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ НЕОБГРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ СУДОМ ТА СТЯГНЕННЯ ЇХ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

PECULIARITIES OF RECOGNIZING ASSETS AS UNFOUNDED BY THE COURT AND THEIR RECOVERY INTO STATE REVENUE

Людство до цього часу так і не винайшло єдиного рецепту, який би дав можливість побороти корупцію в ешелонах державної влади, правосудді, правоохоронній системі, органах місцевого самоврядування тощо.

Практика показала, що кримінальна складова у боротьбі з корупційними проявами як в Україні, так і в країнах Європи, в повній мірі себе не виправдала. Саме з цих підстав Європейський Союз, (а Україна не є виключенням з цього процесу), ввів в коло свого законодавства поняття «цивільної конфіскації», зміст якої полягає у визнанні необґрунтовано набутих активами того майна, яке безпідставно набуто особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та стягнення його в дохід держави.

Автором розкривається процес становлення механізму цивільної конфіскації в міжнародному правовому полі та наводяться основні аспекти прийнятих Радою Європи конвенцій, спрямованих на боротьбу з корупцією шляхом застосування інституту цивільної конфіскації. Розкривається вплив корупції на загальний рівень довіри громадян до основних державних інституцій.

В роботі підкреслюється те, що під час розгляду справ про визнання необґрунтованими активів та стягнення їх в дохід держави в судовому порядку не доводиться вина особи в отриманні нею в той чи інший період неправомірної вигоди, а доводиться набуття нею чи членами її сім'ї або близькими родичами майна за кошти, природу походження яких особа пояснити не може, оскільки вартість таких явно перевищує загальні доходи як особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, так і її сім'ї.

В статті дається поняття «законні доходи». Пропонується змінити підхід до визначення оціночної межі, з якої необхідно вважати активи необґрунтованими, взявши за основу не прожитковий мінімум для працездатних осіб, який змінюється кожного року, а статичний розмір, яким є неоподатковуваний мінімум доходів громадян, надавши таким чином частині другій статті 290 ЦПК України процесуальної «стабільності».

Ключові слова: цивільна конфіскація, позовне провадження, цивільний процес, необґрунтовано набуті активи, корупція, докази, доказування.

Humanity has not yet come up with a single recipe that would allow corruption to return to the echelons of state power, justice, law enforcement, local government bodies, etc.

Practice has shown that the criminal component in the fight against corruption in both Ukraine and European countries has not fully justified itself. It is for these reasons that the European Union (and Ukraine is no exception to this process) introduced into its legislation the concept of «civil confiscation», which is necessary in terms of the content of which is recognized as reasonably acquired assets of property that is unjustifiably acquired by persons authorized to perform state or local government functions and collect it into state income.

The author reveals the process of establishing a mechanism for civil confiscation in the international legal field and presents the main aspects of the conventions adopted by the Council of Europe aimed at combating corruption through the application of the institution of civil confiscation. The impact of corruption on the general level of citizens' trust in the main state institutions is revealed.

The work emphasizes that during the consideration of the case of identifying unjustified assets and their recovery into the state income in court, no remuneration is paid for the assets obtained by her in one way or another illegally, but is given to her by her family members or close relatives for a value whose nature the person cannot explain, it is considered that the value of such clearly exceeds the total income of both the person authorized to perform state or local government functions and her family.

The article gives the concept of «legal income». It is proposed to change the approach to determining the assessment threshold at which assets should be considered justified, taking as a basis the non-subsistence minimum for able-bodied

persons, which changes every year, and the static amount, which is the non-taxable minimum income of citizens, giving such part of the second article 290 of the Code of Civil Procedure of Ukraine procedural «stability».

Key words: *civil confiscation, lawsuit, civil process, unjustly acquired assets, corruption, evidence, substantiation.*

Вступ. Корупція являє собою надскладне соціальне явище, яке підриває підвалини державного та муніципального управління, судової, правоохоронної системи, системи військового управління, являючи собою загрозу національній безпеці держави. Історія засвідчує, що протидія та боротьба з корупцією у сфері державного, муніципального управління, судовій, правоохоронній системах є надзвичайно складною та неоднозначною. Проблема має місце у декількох площинах:

а) відсутності надзвичайно скрупульозної роботи із законопроектами та поставами з точки зору антикорупційної їх «профілактики»;

б) підвищення рівня професійного підходу у боротьбі з корупцією та виявленню необґрунтовано набутих активів з метою стягнення їх в дохід держави;

в) виключної публічності питань щодо боротьби з корупцією за рахунок «цивільної конфіскації» необґрунтовано набутих активів та стягнення їх в дохід держави.

Постановка проблеми. До недавнього часу основні спрямування щодо протидії та боротьби з корупцією у сфері державного управління та місцевого самоврядування мали місце в адміністративному та кримінальному провадженнях, які супроводжувались окрім показань застосуванням спеціальної конфіскації. Питання ж цивільної конфіскації, які спрямовані не на доведення вини особи в корупційних діяннях, а на підозру в тому, що особа набула свої фінансові активи, а також активи у вигляді рухомого та нерухомого майна у незаконний спосіб, оскільки її дохід менший за її витрати, різницю ж між таким фактом і реальністю особа пояснити не може або пояснює це у нелогічний спосіб, який не ґрунтується на доказах.

Отже, інститут цивільної конфіскації та механізм його впровадження в цивільне судочинство не є спрощеним, він потребує свого доказування, але доказування полягає не в тому, що особа доводить, що вона ні в чому не винна, а в тому, що особа доводить перед судом той факт, що кошти, за які набуто її майнові активи,

мають законне походження. Ці та інші дискусійні питання були предметом наукових досліджень Р. Ю. Половинкіна (2019), К. О. Гишко (2019), Я. В. Вороніжського (2022), В. І. Тютюгіна (2022), А. М. Клочко (2022), В. Михайленко (2023), М. В. Парасюк, Р. М. Римарчук (2024).

Метою статті є комплексне дослідження проблеми боротьби з корупцією за рахунок «цивільної конфіскації» необґрунтовано набутих активів та стягнення їх дохід держави.

Результати дослідження. Не дивлячись на те, що Україна сьогодні всі свої сили і потужності спрямовує на захист своєї землі і свого населення від зовнішньої навали російського фашизму, який вдерся на нашу землю, Україна як правова держава вимушена ще боротися із внутрішнім ворогом – корупцією, яка проникла як у сферу державного управління, так і місцевого самоврядування, спотворюючи суспільну мораль, етичні принципи та закони. У цьому зв'язку Ш. Монтеск'є зазначав: «відомо вже з досвіду віків, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею» [1, с. 289].

Усвідомлюючи наявність таких можливостей, Рада Європи ще в 1990 році прийняла Конвенцію «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом», спрямовуючи її змістовно-юридичну суть на боротьбу з незаконним збагаченням. Зокрема, в ч. 1 ст. 2 Конвенції зазначається положення про те, що «Кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення її спроможності конфіскувати засоби і доходи або власність, вартість якої не відповідає таким доходам» [2].

В 2005 році Рада Європи прийняла Конвенцію «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансування тероризму», за ч. 3 ст. 4 якої «Кожна Сторона вживає таких законодавчих або інших заходів, які можуть бути необхідними для того, щоб вимагати від правопорушника, стосовно серйозних злочинів або злочинів, визначених національним

законодавством, докази походження підозрілих доходів або іншого майна, яке підлягає конфіскації, настільки, наскільки така вимога відповідає принципам її національного законодавства» [3].

Розвиваючи положення вказаних Європейських конвенцій, Кабінет Міністрів України 4 березня 2023 року прийняв постанову, якою затвердив Державну антикорупційну програму на 2023–2025 роки, яка є стратегічно важливою для держави з огляду на європейське та євроатлантичне співробітництво. На виконання даної програми Президент України своїм Указом № 359/2023 ввів у дію рішення РНБО від 23 червня 2023 року «Про прискорення судової реформи та подолання проявів корупції у системі правосуддя».

Для загального розуміння ситуації Центр Разумкова в лютому-березні 2023 року провів опитування в усіх регіонах України (окрім тимчасово окупованих територій) щодо рівня корупції в державних установах України та на рівні місцевого самоврядування за 10-бальною шкалою, де 1 означає «відсутність корупції», а 10 – «дуже великий рівень корупції». На основі такого опитування Верховна Рада України отримала 6,8 бала, Кабінет Міністрів України – 6,1 бала, Міністерство оборони України – 5,8 бала, обласні влади – 5,7 бала, Офіс Президента України – 5,6 бала, місцеві органи влади – 5,4 бала [4, с. 38-39].

Якщо ж говорити про корупційні злочини, пов'язані з привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, то за ч. 5 ст. 191 КК України (корупційні діяння, вчинені в особливо великих розмірах або організованою групою осіб) в 2012 році було засуджено 186 осіб. У 2013 році таких осіб було лише 150, а в 2014–2015 роках число засуджених відповідно зменшилось до 113 та 45 осіб відповідно. В 2016–2017 роках їх кількість зменшилась ще більше і склала лише 38 та 17 осіб. В період з 2018 по 2019 роки кількість засуджених відповідно зменшилась до 14 осіб та 13 осіб, а у 2022 році їх кількість складала лише 9 осіб [5, с. 18].

Отже, аналіз ситуації щодо боротьби з корупційними проявами показує, що ліквідувати корупцію виключно кримінальними

методами впливу на осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування є доволі складним завданням, не дивлячись на наявність цілого ряду спеціалізованих органів, таких як НАЗК, САП, НАБУ, СБУ, ДБР, прокуратури України, Національної поліції України, Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА) і все це підкріплено спеціалізованим законодавством, зокрема Законом України «Про запобігання корупції» з постійним посиленням кримінальної відповідальності, але ефективних результатів це не дало. Безумовно, корупція є глобальним явищем, яке має місце в усіх політичних системах і країнах, в обороті якої за даними Світового банку на початку 2000-х років перебувало 80 мільярдів доларів [6, с. 14]. Для нашої країни в умовах війни це не лише економічна, а і перш за все безпекова проблема, оскільки корупція – це не лише військова шкода і збагачення за рахунок неякісного матеріального забезпечення армії, але і зрада Батьківщини. Нажаль, людство до цього часу так і не віднайшло єдиних рецептів, які б дали можливість побороти корупцію. Разом з тим, як би це не було парадоксально, але у боротьбі з цим явищем може дати певний результат безвиключне для державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, всіх правоохоронних органів, суддів тощо декларування доходів і витрат як самої особи, так і її сім'ї. Не дивлячись на це, цілий ряд осіб, уповноважених на виконання функцій держави, уникають декларування або його засекречують (депутати Верховної Ради України, працівники прокуратури, СБУ тощо).

Така вибіркковість нівелює всі можливості боротьби з корупцією під яким би приводом вона і не обумовлювалася. Перевірка таких декларацій повинна мати масовий, а не вибірко-вий характер, без посилянь НАЗК на те, що у них мало людей. Можливо і мало, але ж безконтрольність, відсутність дисципліни, чіткого планування, бездіяльність у сфері автоматизації таких перевірок із застосуванням штучного інтелекту, за допомогою якого можна без проблем співставляти попередню інформацію з інформацією, яка міститься в державних рес-

страх як щодо рухомого, так і нерухомого майна тощо.

Ще зовсім недавно переважною формою боротьби із незаконним збагаченням державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, яке носило різні корупційні прояви, було кримінальне провадження. В той же час, таке провадження завжди було дороговартісним, довготривалим і як показує практика не завжди було ефективним, оскільки воно ґрунтується на виключному доказуванні кожного факта та обставини, що об'єктивно впливає на оперативність кримінального провадження, втрати доказів тощо.

Вся проблема полягає в тому, що сторона обвинувачення у сфері кримінального судочинства зобов'язана надати суду беззаперечні докази того, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, отримала неправомірну вигоду в той чи інший спосіб, що на фоні часто низької якості досудового слідства, якості отриманих доказів як з процесуальної точки зору, так і з точки зору їх змістовної точності, беззаперечності, достовірності є доволі низькою. Але навіть після постановлення вироку судом і застосування до засудженого додаткової міри покарання у вигляді конфіскації його особистого майна — це ще не є гарантією того, що реальна вартість такого майна у вигляді грошей швидко надійде до державного бюджету, оскільки в практичній площині цього питання існує цілий ряд моментів, які дають можливість затягнути процес конфіскації, здешевити вартість такого майна тощо. Процес же визнання та стягнення в дохід держави необґрунтовано набутих активів у вигляді як рухомого, так і нерухомого майна, загальна вартість якого не відповідає розміру законного доходу не лише особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, а і її сім'ї, відбувається в цивільному процесі у спрощеному порядку і є більш ефективним від кримінального провадження. При цьому така спрощеність досягається не за рахунок доказування і доведення вини особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування у кожному епізоді набуття нею неправомірної вигоди, а наявність самого факту щодо активів, правову природу яких особа пояснити не

може, чи не бажає. При цьому, ні Спеціалізована антикорупційна прокуратура, яка здійснює представництво держави в суді, ні сам Вищий антикорупційний суд, який уповноважений на розгляд даної категорії цивільних справ не встановлюють конкретні підстави, місце, час, осіб, які сприяли з тих чи інших причин набуттю особою необґрунтованих активів у свою власність, чи власність інших як фізичних, так і юридичних осіб у виді готівкових коштів, в тому числі і тих, які перебувають на рахунках, чи збереженні в різних банках, чи фінансових установах, інше як рухоме, так і нерухоме майно, майнові права чи нематеріальні активи, у тому числі криптовалюта, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, робіт чи послуг надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування (ч. 8 ст. 290 ЦПК України).

Таким чином, в даній категорії справ презумпція невинуватості займає ключове місце, але за умови, що особа, активи якої можуть бути визнані як необґрунтовані наведе переконливі докази того, що походження її фінансових чи майнових активів носить законний характер. Під поняттям «законні доходи» слід розуміти доходи, правомірно отримані особою із законних джерел, які обумовлені в п. 7 та 8 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції» [7].

Отже, як в кримінальному, так і цивільному провадженні має місце конфіскація активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, які нажито у незаконний спосіб. Але в першому випадку це має місце на основі доведення вини особи в отриманні неправомірної вигоди, а в другому випадку — це доведення особою своєї фінансової спроможності на набуття нею активів, які вважаються Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою набутими необґрунтовано.

В той же час, в першому випадку така конфіскація має статус покарання (ч. 3 та 4 ст. 368, ч. 2–4 ст. 369, ч. 3 ст. 369-2 КК України) [8], а в іншому випадку має статус необґрунтованих активів, які не узгоджуючись з поняттям «законних джерел», обумовлених п. 7 та 8 ч. 1 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції», стягуються на користь держави.

Разом з тим, в кожному такому випадку мова йде про «безповоротну втрату власності» особою, яка була уповноважена на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування [9]. В той же час, потрібно зазначити, що конфіскація майна в кримінальному судочинстві носить виключно індивідуалізоване спрямування на відміну від «цивільної конфіскації», де конфіскація носить розширений характер і може мати місце як відносно особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, так і відносно інших як фізичних, так і юридичних осіб, внаслідок чого «титультні і майнові права на підставі рішення суду переходять до держави» [10, с. 76]. При цьому, як останні, так і інші набувачі необґрунтованих активів, безумовно, «обізнані про незаконне походження їх активів, але свідомо ігнорують цей факт» [11, с. 63], роблячи вигляд, що якобы вони про це не знають і не знали. Безумовним фактом є те, що послідуєчим результатом корупційних діянь, які вчиняються особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування є «відмивання» набутих у різний спосіб активів фінансового чи майнового характеру як у свою власність, так і власність інших фізичних чи юридичних осіб, що є незаконним збагаченням. Таким чином, ефективним способом боротьби з такими незаконними проявами є позбавлення таких осіб всіх активів, які набуті ними у незаконний спосіб. Безумовно, тягар доказування щодо визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави покладається на прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, і в той же час збір таких доказів щодо необґрунтованих активів законодавцем покладається і на Національне антикорупційне бюро України, а у визначених законом випадках збір доказів щодо виявлення необґрунтованих активів покладається на ДБР та Генеральну прокуратуру України (ч. 5 ст. 290 ЦПК України).

Сукупна вартість таких активів, які можуть потенційно бути визнаними необґрунтованими, складає розмір, який у 500 і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 2 ст. 290 ЦПК України). Оскільки прожитковий мінімум для працездат-

них осіб відповідно до ЗУ «Про Державний бюджет України» кожного року змінюється у бік його збільшення, то це означає, що межа, з якої будуть обраховуватися необґрунтовані активи, з року в рік буде збільшуватись і те, що сьогодні підпадає під ознаки необґрунтованих активів, завтра вже не буде мати такого статусу, оскільки межа з якої такі активи можуть бути визнані необґрунтованими, збільшиться. Таким чином, велика кількість як державних чиновників, так і чиновників місцевого самоврядування так і залишать собі необґрунтовано набуті активи. В цій частині законодавець більш виважено підійшов до механізму визначення розміру активів, які набуті у незаконний спосіб, в кримінальному праві, зокрема в частині 1 статті 368-5 КК України – незаконним збагаченням визнається межа у розмірі, що в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Вартісний показник також має свій статичний розмір – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Такий підхід вказує на наявність правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки як вказав Конституційний суд України в абзаці 2 підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини свого рішення від 22 вересня 2005 року (Справа № 5-рп/2005) «інше не може забезпечити її однакове застосування, що не виключає необмеженості трактування у правозастосовчій практиці. Саме з цих підстав аналогічний механізм повинен мати місце і при визнанні необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в цивільному судочинстві. Отже, є необхідність змінити частину 2 стаття 290 ЦПК України, де після слів: «якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на функції держави або місцевого самоврядування», слова «п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб» замінити словами «у 10 000 і більше разів перевищує розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян», що становитиме 170 000 грн.

Такий підхід буде відповідати вимогам Європейського суду з прав людини, який у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» в пункті 49 свого Рішення від 26 квітня 1979 року зазначив: «норма не може розгля-

датися як «право», якщо її не сформульовано достатньо чітко, що дає змогу громадянину регулювати свою поведінку» [12].

Безумовно, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності на своє майно, оскільки право приватної власності є непорушним. Конфіскація ж майна, в тому числі і цивільна, «може бути застосована виключно за рішенням суду (стаття 41 Конституції України)» [13]. Таким чином, Україна є не лише демократичною, а в першу чергу правовою державою.

Висновки. На основі даного дослідження можна говорити про те, що інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за своєю юридич-

ною природою з одного боку відноситься до одних із заходів контролю за особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування з точки зору набуття ними як рухомих, так і нерухомих активів за кошти, природу походження яких останні пояснити не можуть, а з іншого конфіскація таких активів за рахунок цивільного судочинства підриває економічну складову корупційних діянь, які не виявлені у класичний спосіб, яким є кримінальні провадження. Разом з тим, автором пропонуються зміни до цивільного процесуального законодавства, які б охопили більшу частину осіб, майно яких підпадало б під ознаки «цивільної конфіскації».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Монтеск'є Ш. Вибрані твори. Вид-во Політлітература, 1955. С. 289.
2. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 08.11.1990 року / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_029#Text (дата звернення: 02.05.2025).
3. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансування тероризму від 16.05.2005 року / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text (дата звернення: 02.05.2025).
4. Бусол О. Стан і проблеми протидії корупції в органах виконавчої та законодавчої гілок влади в Україні на 2023 рік. *Юридичний вісник України*. 2023. № 15-16. С. 38–39.
5. Баганець О. Невже й після цього українці не припинять вірити в так звану «антикорупційну реформу»? *Юридичний вісник України*. 2023. № 23-25. С. 18–20.
6. Мельник М. І. Корупція. Сутність поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 304 с.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 року № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 03.05.2025).
9. Конфіскація активів. Базельський інститут управління конфіскацією активів. 2007. URL: <http://pustakahpi.kemlu.go.id> (дата звернення: 07.05.2025).
10. Нуруллаєв І. С. Правове регулювання механізму стягнення необґрунтованих активів пов'язаних фізичних та юридичних осіб як виду цивільної конфіскації та його міжнародно-правові засади. *Правова позиція*. 2022. № 1. С. 75–80.
11. Осадько А. С., Довгаль Ю. С. Механізми вдосконалення процедури цивільної конфіскації: деякі аспекти застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 62–65.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» від 26 квітня 1979 року. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proti-spoluchenogo-korolivstva-2/>
13. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.05.2025)